

УДК 821.161.2-31.09 Турянський

DOI: 10.31471/2304-7402-2026-23(84)-231-239

**АНТИВОЄННА КОНЦЕПТОЛОГІЯ В ПОВІСТІ-РЕКВІЄМІ
ОСИПА ТУРЯНСЬКОГО «ПОЗА МЕЖАМИ БОЛЮ»****Ольга Товт**

*Ужгородський національний університет;
88000, м. Ужгород, вул. Університетська, 14;
e-mail: olha.tovt@uzhnu.edu.ua*

Свій прозовий твір «Поза межами болю» Осип Турянський назвав оповіданням. Хоча дослідники колись і тепер дають йому інші жанрові визначення: повість-спомин, повість-поема, повість-спогад, лірична повість, експресіоністська оповідь, антивоєнна новела тощо. І все ж, за переконаннями багатьох українських та західноєвропейських критиків, цьому творові чи не найорганічніше «пасує» така форма, як повість-реквієм, бо оповідається в ньому не лише про події Першої світової війни, не лише про страхотливі поневіряння її солдатів – учасників цих воєнних поневірянь через суб'єктивні спогади кожного з героїв повісті, а й про пам'ять їх та про реквієм сімом військовополоненим, представникам різних національностей, що намагаються вижити у воєнній веремії того часу.

Отож метою статті є проаналізувати не так жанрову форму цього твору українського автора про страшне лихоліття Першої світової війни, як систему антивоєнної концептології в повісті-реквіємі «Поза межами болю» Осипа Турянського. Тому-то першочергове завдання для дослідника – виокремлення поліфункціональності кожного з концептів (війна, біль, смерть, страх, пам'ять, спогад, життя, дім, родина та ін.), зосередивши передовсім увагу на панівному з них. У творі прозаїка – це концепт «біль». Звідси не випадково численні дослідники називають повість-реквієм Осипа Турянського «Книгою Болю». Відповідно до цього пропонується методологічний інструментарій: порівняльно-історичний, герменевтичний, біографічний, філологічний.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній розглядається текст твору українського прозаїка про події Першої світової війни крізь призму концептології, насамперед крізь призму чи не найважливішого концепту «біль» (не так фізичного, як психологічного самовияву героїв), що пронизує всю тканину художньої оповіді письменника. Тому-то практичне значення цієї студії актуалізується сьогоденним лихоліттям російсько-української війни і численними спробами дослідників проаналізувати «живучість» закладених в ідейно-естетичних засновках твору Осипа Турянського, врешті у вивченні його художнього мислення,

у з'ясуванні його ролі в українській національній антимілітарній прозі загалом.

Ключові слова: Осип Турянський, повість-реквієм «Поza межами болю», концептосфера твору, концепт «біль».

Уже сама назва твору «Поza межами болю» Осипа Турянського акцентує увагу на розширеній концептосфері поняття «біль», який проймає весь твір, усю його художню тканину, починаючи від форми й завершуючи змістовим наповненням. Письменник усіма художніми засобами творить реальну картину воєнного лихоліття часів Першої світової війни. Причому насичує її, здавалося б на перший погляд, начебто статичними зображеннями подій та обставин, коли семеро військовополонених, здолавши перепони в італійському таборі смерті, тікають подалі від нього в Альпійські гори. Їх семеро, що відважилися на такий крок, – два українці (Добровський та Оглядівський, прикмети якого вказують на автора), поляк Пшилуський, угорець Сабо, австрієць Штранцінгер, серби Бояні та Ніколич. Однак за цією зовнішньою статичністю Осип Турянський вибудовує цілий ряд внутрішньопсихологічних ситуацій та перипетій – надзвичайно драматичних і трагічних за своєю суттю. Понад це, прозаїк органічно насичує кожну подію, ситуацію, обставину щораз новими сюжетними ходами, спресовуючи в такий спосіб час і простір до органічного хронотопу художньої оповіді. Це дало підстави німецькому дослідникові повісті-реквієму «Поza межами болю» Роберту Плену стверджувати, що саме час у творі мимоволі стає додатковим «персонажем», невидимим, проте, дійовим та ефективним, адже він поєднує в просторі Альпійських гір минуле, сучасне й майбутнє всіх без винятку героїв, їхні миті і вічності життя, їхні незворотності на шляху до смерті, на котрому перебувають усі зображені вояки австро-угорської армії у страшній веремії воєнного лихоліття. «Подія, змальована автором, – зазначає дослідник-філософ, – відбувається на протязі не більше трьох годин... Автор узяв на себе наче свідомо винятково важке завдання: він зосередив усю акцію, весь драматичний елемент лиш у сфері людської душі, і могутнє враження, яке він викликає мимо всіх труднощів такої поставки артистичної проблеми, свідчить про стихійну силу його таланту» [2, с. 20–21].

Загалом від першої і до останньої сторінки повісті-реквієму її пронизує, разом з іншими, може, не так послідовно, концепт «болю», що, повторюємо, задекларовано свідомо автором у самій назві твору. Біль за втраченою домівкою (кожен із страждених по-своєму згадує і трактує її), біль за розлукою з рідними та близькими (також кожен по-своєму реагує на це), біль і сум'яття від незнаних та не до кінця усвідомлених засобів для порятунку (фізичного і душевного) зі страшної ситуації в морозі холоду, голоду в засніжених альпійських горах. І врешті біль від неспроможності вижити в таких нелюдських умовах, від того, як поволі й

невідступно наближається до кожного передсмертна година. Осип Турянський свідомо «пускає» своїх персонажів по «дантовому колі пекла»: муки, напружені помисли, шохвилинна боротьба за виживання, навіть коли фізично несила здолати це, повсякчасне прагнення майже кожного зберегти бодай душевний і духовний опір. Вражаючою є сцена, коли всі семеро, рятуючись від голоду, прагнуть поділити між собою грудочку цукру, що її витрусили з кишені котрогось із них. Цей шматочок поживи хай на мить порятував їх від голодної смерті, бодай якось зберіг їхні душевні муки.

І все ж воля до життя проймає їхню свідомість та емоції – страх сковує будь-які діяння, спричиняє збайдужіння і навіть смертні видіння. Прикладом цього можуть стати такі рядки з твору Осипа Турянського, коли він змальовує галюцинаційний стан Добровського:

«... Почав уже чимраз більше байдужити на все... дивитися кругом себе і сказав нараз:

— Бачите? Онде на сто кроків гарний корч. Огонь буде. Ходім!

Коли я почув ці слова Добровського, якесь могутнє і страшенне почуття потрясло цілим моїм єством.

В понуру ніч, у зледенілі нетрі, в мертві пустарі моєї душі впав нагло якийсь промінь, ясний, як південне сонце, могутній, як життя, визвольний, наче рука спасення...

Нагла блискавиця роз'яснила мій мозок і якась уперта думка мучила мене, що Добровський – це якась потворна істота, котра наважилася розтоптати весь змісел, усю ціль життя... убити нас усіх... знищити все...

Я... крикнув до Добровського, котрий пустився йти в напрямі корча:

— Назад!

Не смієш йти там!

Назад!

Це не корч!

Глянь!

Це моя дружина і мій син!

Вона йде до мене разом із дитиною.

Вона вирятує мене і всіх нас від смерті» [5].

Скільки болю, скільки страждання в цих рядках прози Осипа Турянського! Та водночас проступає в них певна надія, зв'язана з візійними мріями жінки і дитини. Це немовби приходить у царство смутку героїв своєрідний символ християнського ідеалу людства – Свята Матір з дитиною-Ісусом. Отож мав рацію вже згадуваний Роберт Плен, що в такий спосіб український автор увиразнює національну рису свого народу: «Це вічне світло над розшалілим морем людських заблуджень і злочинів, це переконлива, тверда наче скеля віра в безсмертну силу людського духу» [2, с. 8]. Хоча й у такій картині письменник, зображуючи певні візій-

ні бачення-передбачення, усе ж сповнює її болісними відчуттями. Іншими словами, концепт «болю» тут проступає як авторська модель для спасіння заблукалих високо в горах людських душ. Загалом Осип Турянський так вибудовує художній світ своєї повісті-реквієму, що впродовж розгортання в ній щораз нових сюжетних ходів, увиразнюється ця риса християнськості. Невипадково дослідники як колись, так і тепер (П.Карманський, М.Угрин-Безгрішний, М.Селегій, Р.Федорів, З.Гузар, С.Пінчук, Т.Салига, А.Печарський та ін.) стверджували, що твір українського прозаїка про події Першої світової війни наскрізь пройнятий християнським духом і християнською мораллю. Адже ця страшна оповідь про людське горе та страждання від воєнного лихоліття асоціативно відлунює в глибоких, емоційної напруги рядках вірша близького приятеля Осипа Турянського Петра Карманського «Все пусте – святий лиш людський біль», а також, за словами критика А.Коршнівського, у заповідях Святого Письма. Як зазначає Т.Салига, «„Біблійний голос” у творі зринає в моментах боротьби вже останнього людського духу за життя. Інакше сказавши, воля до життя сповнена найвищого духовного змісту. У цьому загальнолюдський сенс твору, що вибудований на виразно національному ґрунті, але межі національного переступає» [3, с.189].

Так концепт «болю» український письменник розпросторує за межі суто українські завдяки тому, що надає йому смислового забарвлення «святого болю». Звідси повість-реквієм виходить за межі часопросторові й національні. Вона не тільки про події Першої світової війни, а й про будь-яке воєнне насилля одного народу над іншим; вона не лише про участь у такій військовій веремії українців (Добровський та Оглядівський), а й багатьох інших національностей – поляків (Пшилуський), угорців (Сабо), австрійців (Штранцінгер), сербів (Бояні та Ніколич). Усіх їх об'єднує біль за втраченим шансом життя, усіх їх переслідує зловіща тінь смерті, навіть коли звільнились із полону та опинились у зимовій пастці Альпійських гір, де біль набув нових граней свого вияву: у спогадах усіх семи героїв про попереднє мирне життя, про рідну домівку та близьких сімейних родичів, про страхітливе переживання в умовах холоду й голоду, безнадії і безвиході в гірських просторах тощо. Зрештою, концепт «болю» автор проєктує на надії кожного з персонажів визволитися із цього страхітливого полону гір: він цілком логічно ставить і художньо вирішує завдання простежити не так біографію кожного з героїв, як виявити їхні тілесні та духовні спроможності в трагічних обставинах, що склалися в людському співжитті через воєнні перипетії, через убивство і занапащення війною людського буття.

Сучасний дослідник творчості Осипа Турянського, зокрема його знаменитого твору «Поза межами болю», З.Гузар цілком справедливо відзначав художні особливості повісті-реквієму в її зв'язках чи, точніше, у її естетичних самовиявах саме в проєкції концепту «біль». «Вміння пе-

редати переливи відтінків, застосувати прийом апосіопези, залишаючи простір для уяви читача, експресіоністичність та імпресіоністичність, а подекуди й акварельність барв (і це в Книзі Болю!), глибинна пластика, – зазначає дослідник, – усе знаменні мазки до характеристики мистецького ідіолекту Осипа Турянського» [1, с. 13]. Це, власне, особливості художнього мислення українського письменника – отак використовувати широку палітру естетичних засобів і епічних прийомів прозопису. До цього додаймо, що концепт «болю» у нього зазнає не лише експресіоністського та імпресіоністського забарвлення, а інших стильових виявів: від неоромантики до футуризму.

Так чи інакше український автор широко послуговувався естетикою і поетикою різних стильових напрямів. Та все ж панівним був реалізм, причому цілковито модерного спрямування, аж до міфологізування. Відтворюючи концепт «болю», письменник правдиво передає його в кожній сцені, кожній картині і ситуації: «Судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю – у країну божевілля і смерті»; «Поміж небом і землею блукають тисячі й тисячі тіней. Якби люди з далекого сонячного світу побачили ті тіні й пізнали в них своїх рідних, то збожеволіли би з розпуки»; «Ніколич устроїв палицю в кусник тіла товариша, відкинув його далеко від вогню і злебедів тремтячим голосом: – Хай згину, а людського тіла не буду їсти, й ніхто з вас не їстиме!» [5]. Це реальність, жажлива реальність з домішками екзистенцій та міфів, у які годі повірити звичайним людським усвідомленням. «Це дійсність у міфічній одежі» [3].

Уражальним болем пройняті спогади всіх семи героїв, нестерпним болем обарвлені в кожного з них спомини про материнські колискові, загалом про уявну мандрівку в минуле: «від колиски дитини через сонячні хвили, через бурю життя людських тіней у незнану, темну вічність» [5]. Кожен із персонажів по-своєму проходить цей шлях – шлях болю і невідомостей. Для Штранцінгера, який колись був зрячим, а тепер став сліпим – струни скрипки під його вправними пальцями наче промовляли замість нього і творили мелодію болю та вічності, що відбивалися в пісенних рядках:

Де ти, людський духу вічний?
Глянь, покинули боги нас
І з людства сміються глумно
Громами із чорних хмар [5].

Ніколич у передсмертну мить пригадує материну колискову. І то вже не лише його, Ніколича, колискова, а й усіх принишклих у сніговій та морозній стужі жовнірів-бранців: «Після останнього слова пісні підніс очі до чорних хмар і здригнувся. Глянув на всіх і голосом, повним жаху, лебедів: — Товариші, моя мати правду сказала... Чуєте?.. Над нами круки кричуть...» [5]. І завершує письменник цю сюжетну сцену такими

промовистими рядками: «Вони сидять, як мертві, і слухають, як понурий голос гострими, хижими дзьобами клює їм мозок...» [5]. Моторошна картина болю, сповнена передсмертною агонією.

Дослідники творчості Осипа Турянського, зокрема його повісті-реквієму «По́за межами болю», колись і сьогодні (М.Селегій, А.Коршнівський, М.Наєнко, Т.Салига, А.Печарський) небезпідставно стверджували, що в цьому творі все настільки злютовано, настільки органічно сполучено, що годі з його структури вилучити безболісно будь-який штрих, малопомітний (здебільшого прихований) образ очей, сльози, погляду тощо. Як приміром, вчинок Сабо, коли він, здається, непомітно від усіх викрав у капітана-жмикрута кілька тисяч «скарбованих крон», які той мав віддати жовнірам, проте свідомо приховав, позбавивши їх такої необхідної грошової допомоги і залишивши на поталу. Сабо викрав крони, і як протест «кусав і жував завзято паперові гроші, він і гарчав несамовито, наче скажений пес, який даремно обгризає засохлу костомашу» [5]. Автор додає: «Увесь вираз його обличчя уявляв собою жахливу картину нужди, скаженості і божевілля» [5].

У цьому, здавалося б, малопримітному епізоді, що, як і в попередніх, відчувається біль, розпука, знемагання від насилля своїх же співслуживців та водночас їдка іронія і сарказм від розмови Сабо з Добровським, який допитується в першого, чи це викрадення (точніше – відокрадення) зможе розв'язати соціальне питання, чи допоможе воно змінити чи бодай видозмінити теперішнє становище їхньої жовнірської групи в холодних Альпах?! З ненавистю відповідає Сабо, що в такий спосіб він нищить, мордує всю ту світову зволоч, усю грошову й к-ську господарку, «через яку ми тут мусимо так нужденно здихати» [5]. І вже як цілковита звідчаєність, навіть несамовитість і крайня агресивність Сабо щодо тих, хто спричинений до такої воєнної агонії у світі: «Виріжу, вимордую всі ті дурнуваті ексцеленції, всіх тих дипломатів, воєнних горлаїв, грошопасів, які напиваються, як опирі кров'ю здитинілої людськості!» [5].

Отож війна – це біль за втратою людськості та людяності. У наш час біль за втратою цих основ людського життя асоціативно відлунює у воєнній круговерті російсько-української війни. І прийде мить, коли хтось із новоявлених «Сабів» неодмінно судитиме розпалювачів війни вже не в передсмертній ситуації, а цілком свідомо, в інших обставинах.

Така аналогія напрошується сама собою, хай і з віддалі часу: такою нескоримою є повість-реквієм «По́за межами болю», твір за невинно убієнними як колись, так і тепер. Власне, у цьому сила таланту Осипа Турянського та його безсмертного твору з онтологічним поняттям «Болю». Як робить цілком тотожний художній структурі твору українського прозаїка висновок критик Тарас Салига, ідейно-естетична «плоть» повісті-реквієму є нічим іншим, як копією наших днів, наших конкретних реалій. При цьому саме через концепт «болю» вона не тільки оповідає про стра-

хитливі дні минувшини, про те, що війна завжди стає причиною смертей, горя, вбивства, страхів, поневірянь і звідчаснь, а й про застереження від її наслідків – знищення в людині людського, навіть який би героїзм вона не виявляла. Осип Турянський показує, як внаслідок війни нищиться все, задане природою в людському світі.

Так, людина по-різному реагує на це. Приміром, Ордівський перед смертю з теплою і ніжністю згадує свою родину, прагне бодай на мить ще раз спізнати сімейного щастя, побачити синопка на руках у матері – його дружини. Як протилежність сприймаються сокровенні бажання Добровського: він проклинає весь світ і родичів, котрі подарували йому життя, він повністю зневіряється в людях, що залучені до військових дій. Така війна до краю озлобила його, бо вона «обнизила людей до рівня найдикіших звірів» [5]. І тут же письменник додає важливий штрих цього «озвіріння»: Добровський допитується у свого капрала, чому той б'є лежачого на землі вже мертвого сербського вояка? На що той зі злістю відповідає: тому, що в цього жовніра-трупа... Нема «ні сотника в кишеньках». «Ось вам ідеал всякої війни! – робить висновок автор. – Ось вам образ людської душі!..» [5]. Така картина, такий епізод пройняті страшним людським болем.

Літературознавці, які колись і тепер досліджували внутрішню і зовнішню структуру повісті-реквієму «Поза межами болю», звертали увагу на її органічність і цілісність як у сюжетобудові, так і в компонуванні. Справді, у ній нема нічого зайвого, кожен образ слугує розкриттю панівного авторського концепту «біль». Та водночас дослідники акцентували на тому, що цей твір прозаїка, попри те, що несе очевидні національні риси (Роберт Плен, до речі, на це вказує прямо: «Турянський є сином душевно й тілесно здорової української нації»), усе ж звернений до «загальнолюдських ідеалів», до засудження війни, де б вона і з якого приводу не відбувалася, у яких би часових рамках не проходила. Звідси повість-реквієм за невинно убієтними, незважаючи на часопросторову регламентацію, сказати б, має виразно інтернаціональне спрямування. «Це твір для всіх і для кожного, – писав М.Селегій. – Це поезія, що потягає за собою усвідомлення людяності, поезія, що переповнює береги золотом соняшного проміння, а хвилі його, все збільшуючись числом і, заливаючи просторінь, збігаються в один лискучий струмисько Високого Єднання» [4, с. 22].

Отже, виокремлення як панівної з-поміж інших концепції «болю» у творі Осипа Турянського «Поза межами болю», засвідчує, як народжувався та художньо реалізовувався авторський задум повісті-реквієму, як естетично й ідейно втілювалася образна система твору, які засоби використовував письменник в естетиці й поезиці свого унікального творіння, що стало надбанням не тільки української, а й світової антимілітарної прози.

Література

1. Гузар Зенон. Шляхами літературної слави рідного краю : Осип Турянський. Дрогобич, 1990. С. 5–36.
2. Плен Роберт. Естетично-критичні замітки до твору Осипа Турянського «Поза межами болю». *Турянський О. Поза межами болю*. Відень–Чикаго, 1921. С. 1–54.
3. Салига Тарас. ...Між хаосом і життям... (до сторіччя написання твору Осипа Турянського «Поза межами болю»). *Філологічні семінари. Театр літературного процесу: теорія і дійові особи*. Київ, 2017. Вип. 20. С. 183–195.
4. Селегій Михайло. На фоні модерної поезії : «Поза межами болю». *Веселка*. (Каліш, Польща). 1922. Ч. 5.
5. Турянський Осип. Поза межами болю. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2344>.

ANTI-WAR CONCEPTOLOGY IN OSYP TURIANSKYI'S REQUIEM-NOVEL "BEYOND THE LIMITS OF PAIN"

Olha Tovt

Uzhhorod National University;
88000, Uzhhorod, University street 14;
e-mail: olha.tovt@uzhnu.edu.ua

Osyp Turianskyi referred to his prose work "Beyond the Limits of Pain" as a short story. However, researchers, both past and present, have assigned it various genre definitions: a memoir-novel, a poem-novel, a lyrical novel, an expressionist narrative, an anti-war novella, etc. Nevertheless, according to many Ukrainian and Western European critics, the form "requiem-novel" is perhaps the most fitting. This is because the work narrates not only the events of World War I and the horrific ordeals of its soldiers through the subjective memories of each character but also serves as a memory and a requiem for seven prisoners of war of different nationalities attempting to survive the war-time turmoil.

Thus, the aim of the article is to analyze not so much the genre form of this work by the Ukrainian author but rather the system of anti-war conceptology in Osyp Turianskyi's requiem-novel "Beyond the Limits of Pain". Consequently, the primary task for the researcher is to isolate the polyfunctionality of each concept (war, pain, death, fear, memory, recollection, life, home, family, etc.), focusing primarily on the dominant one. In the writer's work, this is the concept of "pain". It is no coincidence that numerous researchers refer to Osyp Turianskyi's requiem-novel as the "Book of Pain". Accordingly,

the following **methodological** tools are proposed: comparative-historical, hermeneutic, biographical, and philological.

The **scientific novelty** of the article lies in its examination of the Ukrainian writer's text about World War I through the lens of conceptology, primarily through the most crucial concept of "pain" (less physical and more psychological self-expression of the heroes) that permeates the entire fabric of the artistic narrative. Therefore, the **practical significance** of this study is actualized by the current hardships of the Russian-Ukrainian war and numerous attempts by researchers to analyze the "vitality" embedded in the ideological and aesthetic foundations of Osyp Turianskyi's work, as well as in the study of his artistic thinking and the clarification of his role in Ukrainian national anti-military prose in general.

Keywords: Osyp Turianskyi, requiem-novel "Beyond the Limits of Pain", conceptosphere of the work, concept of "pain".